

שאול שקד וחקר המאגיה היהודית

יובל הררי

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

בין הטקסטים [המאגיים] החדשים יש מידע רב שעד כה לא נודע כלל או שהובן באופן מעורפל בלבד. התמונה משתנה במהירות ובאופן דרמטי, ובהקשרים אחדים השינויים הם עמוקים ויסודיים.

שאול שקד, 1997¹

חקר המאגיה היהודית החל אמנם טרם ששאול שקד התעורר לעסוק בה, אולם התנופה שהעניק לו במחקריו פורצי הדרך שינתה אותו ללא חזרה. שקד הרחיב מאוד את התשתית הטקסטואלית לחקר המאגיה היהודית בעת העתיקה, העמיד את העיון בה ואת הבנתה על יסודות פילולוגיים ומתודולוגיים איתנים, הצביע על קשריה הפנים-תרבותיים והבין-תרבותיים וסלל את הדרך למחקר נרחב שלה לתלמידיו ולתלמידי תלמידיו. מה שנראה לכאורה כעניין משני ומאוחר יחסית בחייו האינטלקטואליים של שקד, היה למהלך מכונן במחקרו של פלח תרבות יהודית שאיש כמעט לא נתן את דעתו עליו עד לזמנו.² שקד הביא לחקר המאגיה היהודית את האופק הרחב של ידיעותיו, את כלי העבודה הלשוניים המשוכללים שלו, את יכולת הפענוח המופלאה שלו של כתובות וכתבי יד קשים במיוחד, ואת אופיו הדקדקני, הבלתי מתפשר והיורד עד אחרון הפרטים. הוא עסק בלשונות השבעה, בשדים, בשמות קדושים ובשמות פרטיים באותה הרצינות המוחלטת שבה נתנו חוקרי המקרא והתלמוד את דעתם לקורפוסים היהודים הקנוניים מן העת העתיקה. בעשותו כן, הוא הניח את התשתית למהפכה שחלה בעשורים האחרונים בכל הקשור להבנתה של המאגיה ומקומה בחיים היהודיים בשלהי העת העתיקה ובימי הביניים המוקדמים.

* סקירה זו התפרסמה במקור באנגלית בכרך לכבוד יום הולדתו השמונים של שאול: Y. Harari, 'Shaul Shaked on Jewish Magic', Y. Friedmann and E. Kohlberg (eds.), *Studies in Honor of Shaul Shaked* (Jerusalem: The Israel Academy of Sciences and Humanities, 2019), pp. 19-28.

1 S. Shaked, 'Popular Religion in Sassanian Babylonia', *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 21 (1997), pp. 103-117 (at p. 103).

2 שקד נודע בראש ובראשונה כחוקר אסלאם והעולם הפרסי, ואל חקר המאגיה היהודית הגיע בשלב מאוחר יחסית בחייו האקדמיים. לרשימת הפרסומים שלו (מעודכנת עד שנת 2019) ראו פרידמן וקולברג (לעיל הערת פתיחה), עמ' 176–194.

א. התחלות: דת עממית וסינקרטיזם

ראשיתו של מסע מחקרי זה הייתה נעוצה בעניין המיוחד של שקד בתרבויותיהם של 'יהודי המזרח' (מונח שלבעייתיות שלו הקדיש את המאמר הפותח את הכרך הראשון של כתב העת 'פעמים', שאותו יסד וערך),³ ובקשר שבינו ובין התרבויות הסובבות. במאמר קצר משנת 1983, בשם 'על ספרות הכישוף היהודית בארצות האסלאם: הערות ודוגמאות',⁴ שאול עסק לראשונה בטקסטים מאגיים יהודיים תוך שהוא פורס בקצרה אך באופן מגובש, את עיקרי השקפתו על חומרים אלה ועל הדרך הראויה למחקרם. עיון בדבריו בפתח המאמר מצביע על מגמות העיסוק שלו בטקסטים המאגיים שתלווינה את עבודתו בעשרות השנים הבאות: קשרים בין-תרבותיים בתחום הדת העממית בין יהודים ושכניהם, מעברים ושינויים פנים תרבותיים של מסורות יהודיות בתחום הכישוף, ומעל לכול – הביטוי הטקסטואלי של תופעות אלה. כך כתב:

התחומים של משאומתן בין יהודים לשכניהם המוסלמים בעניינים של אמונה ומנהג דתי לא היו רבים ביותר בשלהי ימי-הביניים ובראשית העת החדשה... אחד התחומים הבודדים של יצירה, שהיה פתוח יחסית למגעים ולהשפעות, היה תחום הכשפים והקסמים [...] העיון בחומר הזה עשוי ללמדנו כמה דברים, שיש בהם עניין לגבי הקשרים בין היהודים לסביבתם המוסלמית בחוגים העממיים של העדה ולגבי היחס שבין המסורת העתיקה ובין החידושים החלים בה. עיסוקנו כאן לא במעשה הכישוף עצמו, שהוא עניין נפרד, אלא בביטויים ובנוסחאות הקשורים לכישוף והמצויים בכתב, כלומר, בספרות הכישוף ובנוסחאות ההשבעה שבקמיעות.⁵

בל נטעה! שקד, בלשן ברמ"ח איבריו, מעולם לא הסתגר בד' אמות של הכתבים שאותם חקר. הוא שאף תמיד להגיע אל מעבר להם והיה הראשון להצביע על התופעות התרבותיות המתגלות בטקסטים המאגיים ועל הקשריהן הפנים והחוץ יהודיים. אולם עבודתו הייתה מושתתת תמיד ובראש ובראשונה על הטקסט הכתוב. שם, כלומר בכתבים העתיקים וביחסים שביניהם, היה עיקר עניינו. על כן מצד אחד, שקד מעולם לא גילה עניין של ממש בהגדרות תיאורטיות של התחום התרבותי שאותו ביטאו הכתבים שחקר או של גבולותיו ביחס לתחומי תרבות אחרים בקהילות היהודיות שבהם נוצרו. 'כל מי שמצוי במחקר המאגיה ביהדות העת העתיקה וימי הביניים המוקדמים', כתב, 'מכיר את הקשיים הכרוכים בכל ניסיון להגדירה. למרות קשיים אלה [...] מעטים הם מקרי ההיסוס שעה שאנו מבקשים לזהות טקסט מאגי

3 ש' שקד, 'מורשת יהדות המזרח ומחקרה: מגמות ובעיות', פעמים 1 (1979), עמ' 7–14.

4 ש' שקד, 'על ספרות הכישוף היהודית בארצות האסלאם: הערות ודוגמאות', פעמים 15 (תשמ"ג), עמ' 15–28.

5 שם, עמ' 15.

באופן מעשי.⁶ ומשעה שטקסט כלשהו זוהה על ידיו כ'מאגי' – 'בלי לייחס למונח זה כל משמעות של גנאי', כפי שהבהיר במקום אחר⁷ – ועורר בו עניין, הוא הקשיב לו כשלעצמו במלוא תשומת הלב והוליך את קולו ברבים. מצד אחר, ומאותה עמדה עצמה, כמעט שאין לך מאמר של שקד בתחום המאגיה היהודית שאינו מושתת על עיון בכתבים פרטניים ושאינו חושף בפני הקוראות והקוראים טקסט חדש, שהוא הוא יסוד העיון כולו.

גם הסנונית הראשונה, שבישרה לא רק על מגמות המחקר ועל השיטה כי אם גם על רוחב היריעה הטקסטואלית שבתוכה שקד ניווט את דרכו, הייתה מסוג זה. שקד קיבץ יחדיו במאמר ראשוני זה טקסטים ממחוזות נפרדים מבחינת הזמן והמקום – פרגמנטים מגניזת קהיר, לחשים מקערות ההשבעה הארמיות, קטעים מספר מרשמים מאגיים שמוצאו בקהילה יהודית-פרסית והשבעה מקערת מתכת לרפואה מן העת החדשה – כדי להצביע על הסינקרטיזם התרבותי המשתקף בכתבים מאגיים יהודיים בארצות האסלאם. תופעה זו שבה והעסיקה את שקד בשני מאמרים נוספים שהוקדשו לעיון תיאורטי בהשתמעות התרבותית של ביטויים טקסטואליים מן הסוג המאגי של 'דת עממית', 'הבעות דתיות פרטיות', או 'בפשטות' [...] כל מה שלא נכלל בעבודת האל המקובלת', ביחסים שבין יהדות ואסלאם.⁸ אולם הקסם שהילכה עליו היה רחב בהרבה. סינקרטיזם דתי ריתק את שקד כמעט בכל אשר פנה והעיסוק בו ליווה אותו גם בענף הנוסף, העיקרי, של מחקר המאגיה שלו – קערות הלחש האנטידמוניות הבבליות.

ב. נוסחאות לחש משלהי העת העתיקה

בעת ששקד כתב את מאמרו הראשון על מאגיה, כבר היה שקוע עד צוואר בשני פרויקטים שאותם פיתח, כדרכו במפעלי הפרסום הגדולים שלו של טקסטים מאגיים, בשיתוף פעולה עם חוקרים נוספים. הראשון בהם התגבש בראשית שנות השמונים של המאה העשרים בעבודה משותפת עם יוסף נוה על הכרך *Amulets and Magic*

6 S. Shaked, "Peace Be upon You, Exalted Angels": On Hekhalot, Liturgy and Incantation Bowls', *Jewish Studies Quarterly* 2 (1995), pp. 197-219 (at p. 197)

7 S. Shaked, 'Spells and Incantations between Iranian and Aramaic', D. Durkin-Meisterernst, Christiane Reck and D. Weber (eds.), *Literarische Stoffe und ihre Gestaltung in mittelliranischer Zeit. Kolloquium anlässlich des 70. Geburtstages von Werner Sundermann* (Wiesbaden: Reichert Verlag, 2009), pp. 233-244 (at p. 233)

8 ש' שקד, 'בין יהדות לאסלאם: כמה עניינים בתחום הדת העממית', פעמים 60 (תשנ"ד), עמ' 19-4 (וראו שם עמ' 4, 9). והשוו עור S. Shaked, 'Medieval Jewish Magic in Relation to Islam: Theoretical Attitudes and Genres', B. H. Hary, J. L. Hayes and F. Astren (eds.), *Judaism and Islam – Boundaries, Communications and Interactions: Essays in Honor of W.M. Brinner* (Leiden: Brill, 2000), pp. 97-109

Bowls: Aramaic Incantations of Late Antiquity.⁹ 'שאיפתנו', כתבו החוקרים בהקדמה, 'היתה להנגיש לחוקרים חומר ללימוד חיי הדת העממיים של יהודים ופגאנים בתקופה המכרעת המקבילה לזו של התלמוד'.¹⁰ לשם כך הם ליקטו, פענחו והנהירו עשרות טקסטים משלושה מקורות: קערות לחש מבבל, קמעות מתכת מארץ ישראל וסביבותיה וקטעי גניזה הכוללים קמעות וקטעים מספרי מרשמים. הייתה זו הפעם הראשונה שבה נאספו והונחו יחדיו בידי החוקרים טקסטים מאגיים יהודיים ממקורות מגוונים מבחינה גיאוגרפית והיסטורית, ובהם חפצים ביצועיים וספרות הנחיה גם יחד, שזכו למחקר פילולוגי יסודי והצביעו על קיומה של תופעה מושרשת היטב בעם ישראל בשלהי העת העתיקה – 'תופעת קבע', כפי שהגדיר זאת שקד במקום אחר בהקשר היסטורי רחב עוד יותר.¹¹ – שממנה התעלם המחקר עד אז כמעט לחלוטין.

חשיפתם של מקורות 'פנימיים' (כלומר, שמוצאם בתוככי התרבות המאגית עצמה) אלה, שנמשכה ביתר שאת בכרך השני המשותף לנוה ושקד, *Magic Spells and Formulae: Aramaic Incantations of Late Antiquity*,¹² שינתה מן היסוד את מחקר המאגיה היהודית. עד אז נשענו החוקרים בעיקר על עדות 'חיצונית', רבנית (או קראית), עוינת מיסודה, לשם תיאור המאגיה ומקומה בחברה היהודית. עבודתם של שקד ונוה העלתה לפני השטח ביטויים חפציים וטקסטואליים של תופעה תרבותית זו, ואפשרה לחוקרות ולחוקרים להתבונן בה כשהיא לעצמה, ללא מתווכים, ולהעריכה מחדש.¹³

עיקר המחקר בשני הכרכים פורצי הדרך של שקד ונוה יוחד למקורות העתיקים יותר – קערות לחש וקמעות. הקריאות המחודשות של נוסחאות השבעה בעברית ובארמית שראו אור בעבר בלא שהובנו כהלכה וקריאות של נוסחאות רבות חדשות, שפורסמו כאן לראשונה בהיקף כזה ובאיכות כזו הפכו את שקד למומחה הבולט בעולם לחקר הטקסטים המאגיים היהודיים משלהי העת העתיקה. מומחיות זו תוביל אותו למפעל הפרסום העצום של קערות הלחש מאוסף סכיין (Schøyen collection), שהתפתח אט אט ומצוי בימים אלה בעיצומו (להלן). ואולם באותה העת היה שקד עסוק דווקא בקורפוס אחר – הגניזה הקהירית.

9 J. Naveh and S. Shaked, *Amulets and Magic Bowls: Aramaic Incantations of Late Antiquity* (Jerusalem: Magnes, 1985). תרומתה של עדה ירדני לפיענוח הקמעות שראו אור בכרך זה ובבא אחריו (להלן), ראויה אף היא לציון.

10 שם, עמ' 9–10.

11 שקד (לעיל הערה 8), עמ' 17–18.

12 J. Naveh and S. Shaked, *Magic Spells and Formulae: Aramaic Incantations of Late Antiquity* (Jerusalem: Magnes, 1993).

13 בהקשר הקמעות נקשרו נתונים אלה לראשונה גם במידע אמין על מוצא החפצים, ככל שהללו נמצאו בחפירות ארכיאולוגיות שנערכו בישראל.

ג. טקסטים מאגיים מגניזת קהיר

את הגניזה הקהירית ומחקרה שקד הכיר לפני ולפנים עוד מראשית הכשרתו כחוקר.¹⁴ את התשתית השיטתית למחקר הטקסטים המאגיים בגניזה (ובכלל זה דמונולוגיה, נַחַש [divination], אסטרומאגיה, אלכימיה וכו') הוא הניח בקיצים של השנים 1983-1984, שאותם עשה בספריית אוניברסיטת קיימברידג'. הקטלוג שהכין באותן שנים מנה כ-1700 פרגמנטים ובהם קמענות וקטעים מספרות הדרכה מאגית (לצד ידע אוקולטי נוסף, כאמור), שאיש כמעט לא נתן את דעתו עליהם עד אז. נוכחותם של פרגמנטים אלה בעבודתו המדעית ובפרסומיו בתחום המאגיה היהודית גברה והלכה בהתמדה בשנים הבאות. הדבר ניכר הן בשני כרכים שפרסם עם יוסף נוה הן, ובעיקר, במחקר המשותף עם פטר שפר (Peter Schäfer) לאורך שנות התשעים של המאה העשרים, שהניב את שלושת הכרכים של *Magische Texte aus der Kairoer Geniza*.¹⁵ שקד ושפר פרסמו בכרכים אלה קרוב למאה קטעי גניזה: קמענות, קטעים מספרי מרשמים וחלקי חיבורים מאגיים. כמות זו של טקסטים, המצטרפת לעשרות קטעי הגניזה ששקד פרסם במשותף עם נוה, אינה מאפשרת עוד לטאטא את המאגיה היהודית אל מתחת לשטיח בבחינת שולי השוליים התרבותיים הסוררים של שכבות נבחרות מדעת. אם להשתמש במילותיו של שקד, יחס מסוג זה 'יותר משהוא מלמד על המאגיה הוא מלמד על דעות קדומות של חוקרים; על חוסר רצונם להכיר בכך שזוהי תופעה קבועה של החיים הדתיים [...] [אשר] ממלאת תפקיד יומיומי ניכר, שכמעט איננו נופל בחשיבותו מזו של הפולחן והתפילה הרשמיים'.¹⁶

זאת ועוד, אחדים מן החיבורים הללו, כגון 'שימוש יח ברכות' ו'שבע דאליהו', המציעים שימוש מאגי שיטתי בברכות העמידה לחול ולשבת, ושימוש תהלים, וכן הסוגה הלשונית 'תפילות השבעה' (*Beschwörungsgebet*) שעליה הצביעו שקד ושפר, הרווחת בהם, חותרים בעצם הצגתם ברבים תחת המחיצה הדקה שבין 'מאגיה' ו'דת', שעל בניינה ותחזוקתה עמלו חוקרים כה רבים בעבר.¹⁷ מבלי שכיוון לכך את מפעלו הטקסטואלי, אבל מתוך מודעות מתמדת להשתמעויות החברתיות, התרבותיות וההיסטוריות של מפעל זה, כונן שקד (יחד עם החוקרים שהתלוו אליו לפרקים במסעו) שינוי תשתיתי ביחס לכישוף היהודי בעצם מעשה הפרסום עצום הממדים של כתבים מאגיים, שאותו הוביל במרץ למעלה משלושה עשורים. במסגרת מפעל זה הוסיף שקד ופרסם מעת לעת מאמרים על טקסטים יוצאי דופן מן הגניזה, כגון קטעים מספרי נַחַש וכישוף קדומים במיוחד או הכתובים בניב

14 ספרו הראשון הוקדש לביבליוגרפיה בת זמנו של הגניזה הקהירית: S. Shaked, *A Tentative Bibliography of Geniza Documents* (Ecole Pratique des Hautes Etudes, Etudes Juives, V) (Paris: Mouton & Co., 1964).

15 P. Schäfer and S. Shaked, *Magische Texte aus der Kairoer Geniza* (3 vols.) (Tübingen: Mohr Siebeck, 1994-1999).

16 שקד (לעיל הערה 8), עמ' 17.

17 על סוגה זו ראו שפר ושקד (לעיל הערה 15), כרך 2 עמ' 10-14.

ייחודי,¹⁸ על קשרים לשוניים בין טקסטים מאגיים בגניזה ובין קערות הלחש הבבליות,¹⁹ ועל הבדלים עקרוניים בנוגע ל'דמויות הדרמטיות' הפועלות במעשה המאגי שקורפוסים אלה מציגים²⁰ (ואף על קמע יהודי-ארמי אפגאני קדום שנכתב ב'זאנר ובלשון המוכרים מן הגניזה הקהירית).²¹ גם אם שקד עצמו לא כתב את 'הפרק החסר', כלשונו של סטיבן וסרסטרום (Steven Wasserstorm), במחקרו של שלמה דב גויטיין על החברה היהודית המתועדת במסמכי גניזת קהיר²² – איש טרם עשה זאת – הוא בוודאי תרם את התרומה המכרעת ביותר לחשיפתם של קטעי הגניזה שגויטיין בחר להתעלם מהם ובכך הניח את התשתית לתיאור הכישוף כמרכיב חיוני בתרבותם של יהודי המרחב הערבי היס-תיכוני בימי הביניים.

ד. קערות הלחש מבבל

אף שיהודי המרחב המוסלמי ותרבותם הדתית-העממית היו קרובים לליבו של שקד, עיקר עניינו בתחום המאגיה היהודית ועיקר מרצו במחקרה נסובו מראשיתם על קערות הלחש הבבליות. כאן נפגשו שלושה מוקדי עניין שהזינו את עבודתו ולויו אותה לכל אורכה: תרבותה של האימפריה הססאנית, המאגיה היהודית וסינקרטיות בין-תרבותית. בניגוד לטקסטים המאגיים מן הגניזה, שקד מצא בשדה זה תשתית מחקרית של ממש בדמות עבודותיהם של ג'יימס מונטגומרי (James A. Montgomery), סירוס (כורש) גורדון (Cyrus H. Gordon) ואחרים, שהניחו את

- 18 S. Shaked, 'An Early Magic Fragment from the Cairo Geniza', R. Dan (ed.), *Occident and Orient: A Tribute to the Memory of Alexander Scheiber* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), pp. 361-371; idem, 'An early Geniza fragment in an unknown Iranian dialect', *Acta Iranica* 28 (1988), pp. 219-235; idem, 'A Palestinian Jewish Aramaic Hemerologion', *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 15 (1992), pp. 28-42
- 19 S. Shaked, 'Appendix', G. Bohak, 'From Qumran to Cairo: The Lives and Times of a Jewish Exorcistic Formula', I. Csepregi and C. Burnett (eds.), *Ritual Healing: Magic, Ritual and Medical Therapy from Antiquity until the Early Modern Period* (Firenze: Sismel, 2012), pp. 31-52 (at pp. 46-51)
- 20 S. Shaked, 'Dramatis Personae in the Jewish Magic Texts: Some Differences between Incantation Bowls and Geniza Magic', *Jewish Studies Quarterly* 13 (2006), pp. 363-387
- 21 S. Shaked, 'A Jewish Aramaic Amulet from Afghanistan', K. D. Dobos and M. Köszeghy (eds.), *With Wisdom as a Robe: Qumran and Jewish Studies in Honour of Ida Fröhlich* (Sheffield: Phoenix, 2009), pp. 485-494
- 22 S. D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza* (5 vols.) (Berkeley: University of California Press), 1967-93 נכתב: הערות לקראת היסטוריה חברתית ודתית של המגיה במסמכי גניזת קהיר, פעמים 85 (תשס"א), עמ' 43-61.

היסודות לחקר קערות הלחש הארמיות, הסוריות והמנדעיות מבבל.²³ שקד לא משך ידו מאף נבי של קערות אלה, כפי שמעידים מאמרו העוסקים ביסודות אירניים בקערות שנכתבו במנדעית ובקערות מניכאיות שנכתבו בסורית.²⁴ הוא אף תרם לחקר טקסטים מאגיים עתיקים במנדעית ובפלהלווי שאינם מסוגת הקערות.²⁵ אולם בפנותו למרחב המסופוטמיהססאני, שבו נדדו יסודות דתיים עממיים יהודיים, מניכאיים, מנדעיים, זורואסטריים, נוצריים ופגאניים, וחברו יחדיו בסנקרטיוז מרתק שאותו כינה 'images sémitisés'²⁶ ושאליו שב ונדרש במהלך כל שנות עבודתו,²⁷ שקד כיוון את עיקר מאמציו לקערות הלחש יהודיות-הארמיות. ומשעה שעשה את צעדיו הראשונים בתחום זה של המחקר הוא הרחיב ופיתח אותו בהתמדה ועד מהרה הפך לראש וראשון בין חוקרי קערות הלחש הבבליות בכלל והקערות היהודיות בפרט הן באשר לפענוחן ולפרסומן של קערות חדשות הן באשר לבחינת המשמעויות הפנים תרבותיות והבין-תרבותיות של קורפוס טקסטואלי עצום ממדים זה.

העניין בקערות המאגיות ליווה את שקד מראשית עבודתו המשותפת עם יוסף נוה על כתבי הלחש הארמיים משלהי העת העתיקה. הוא התעצם והתפתח בד בבד עם העיסוק האינטנסיבי בקמעות המתכת מארץ ישראל וסביבותיה, טקסטים קשים במיוחד לקריאה שעד אז ראו אור זעיר פה זעיר שם (לרוב באופן משובש) ושהיו אף הם נדבך מרכזי בשני הכרכים שפרסמו. כדרכם של מפעלי מחקר רבים מסוג זה, אף עבודתם של שקד ונוה החלה, כפי שצינו, כמעט באקראי, על יסוד מצאי מצומצם של קערות שהיו נגישות להם באותה העת. אך השמועה עשתה לה כנפיים וטקסטים נוספים הובאו לידיעתם. מה שהחל אפוא כ'שאיפה [...] לעשות עבודה צנועה על מספר קערות מאגיות ארמיות שהיו באותה העת [כעשר שנים קודם לכן] בירושלים,

23 לסקירות המחקר המוקדם של הקערות ראו: נוה ושקד (לעיל הערה 9), עמ' 19–21; 'י' הררי, הכישוף היהודי הקדום, ירושלים: מכון בן צבי ומוסד ביאליק, תש"ע, עמ' 104–109.

24 שקד (לעיל הערה 1); S. Shaked, 'Manichaean Incantation Bowls in Syriac', *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 24 (2000), pp. 58–92.

25 ש' שקד, 'הערות על עניינים אירניים', בתוך 'י' גרינפילד, 'י' נוה, 'קמיע מנדעי בעל ארבע השבעות', ארץ ישראל 18 (1985), עמ' 97–107 (בעמ' 106–107); S. Shaked, 'Notes on the Pahlavi Amulet and Sasanian Courts of Law', *Bulletin of the Asia Institute N.S.* 7 (1993), pp. 165–172; idem, 'Magic in Zoroastrianism', *Fezana Journal – Publication of the Federation of Zoroastrian Associations of North America*, 28 (2014), pp. 59–63.

26 שקד (לעיל הערה 1), עמ' 114.

27 ראו: ש' שקד, 'קערות השבעה ולוחות קמיע: כיצד נפטרים משדים ומזיקים?', קדמוניות 129 (תשס"ה), עמ' 2–13; 'הנ"ל', 'הערות' (לעיל הערה 25); S. Shaked, 'Bagdāna, King of the Demons, and Other Iranian Terms in Babylonian Aramaic Magic', *Acta Iranica* 24 (1985), pp. 511–525; idem, 'Jesus in the magic bowls: Apropos Dan Levene's '... and by the name of Jesus ...'', *Jewish Studies Quarterly* 6 (1999), pp. 309–319; idem, 'Jews, Christians and pagans in the Aramaic incantation bowls of the Sasanian period', A. Destro and M. Pesce (eds.), *Religions and Cultures* (Binghamton: Global Publications, 2002), pp. 61–89; idem, 'Spells and Incantations'; idem, 'Popular Religion'

בידי סוחרים ובאוסף המכון לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית,²⁸ צמח והתרחב לכדי ייסודו של תחום מחקר חדש – הכישוף היהודי הקדום. את גבולותיו תחמו החוקרים באמצעות שלושה סוגי המקורות שקיבצו בשני הכרכים שפרסמו: קערות לחש בבליות (עשרים ושמונה), קמעות מארץ ישראל וסביבותיה (שלושים ושניים), רובם המכריע יהודיים, חלקם התפרסמו בעבר וזכו מידיהם לקריאה מחודשת ומדויקת) וקטעים מאגיים מן הגניזה (עשרים ותשעה). על פי תפיסתם, גופי מקורות אלה מקרינים זה על זה ומאירים זה את זה ויחדיו הם מאפשרים להתחקות אחר תופעה דתית-עממית משותפת ליהודי בבל והאגן המזרחי של הים התיכון בשלהי העת העתיקה ובימי הביניים המוקדמים. בהקדמות לספריהם החלו שקד ונוה לשרטט לראשונה קווים לדמותה של תופעה זו כפי שהיא עולה ממקורותיה שלה. הם דנו בעולם הדתי והליטורגי של הטקסטים המאגיים, בתפיסת המחלה והריפוי שהם מבטאים, בשימוש שהם עושים בפסוקי מקרא ובקשר שבינם ובין ספרות הסוד היהודית הקדומה – ספרות ההיכלות והמרכבה.

שקד הוסיף ופיתח מגמות מחקר אלה כל חייו. מצד אחד, הוא לא חדל לאתר, לפענח ולהביא לדפוס כתבי לחש חדשים. בעשרים השנים האחרונות הוא פרסם קמעות יהודיים ממצרים, מגאורגיה ומישראל,²⁹ והכין את התשתית הפילולוגית למחקרן ולפרסומן של שש מאות וחמישים קערות הלחש באוסף סכיינ. היקפו של פרויקט מחקר זה הוא כמעט דמיוני.³⁰ העבודה על אוסף סכיינ החלה בשנות התשעים של המאה העשרים, שאז הופקד האוסף באוניברסיטת לונדון, והיא נמשכה עד סמוך לפטירתו של שאול. 'בשנת 2001', כתב שאול, 'השלמתי את השלב הראשון בעבודה, כשרוב הקערות בשלש הלשונויות העיקריות [ארמית, סורית ומנדעית] תועתקו וזכו לתרגום ראשוני. ההיקף העצום של המשימה והמורכבות שלה היו מפחידים למדי'.³¹ שיתוף פעולה נוסף, הפעם עם ג'יימס נתן פורד וסיאם בהיירו (Siam Bhayro) הוביל לפרסומו של הראשון בסדרת הכרכים המוקדשת לאוסף זה: *Aramaic Bowl Spells: Jewish Babylonian Aramaic Bowls*. בכרך זה ריכזו החוקרים עשרות כתבי לחש מן הקערות משני ז'אנרים: (א) קערות חנינא בן דוסא, המשלבות בלחש את ההיסטוריולה (*historiola*, סיפורון מאגי) על המפגש בין לילית ובין חנינא, שהתגבר על השדה באמצעות פסוק מתהלים, כחלק מן המנגנון הטקסטואלי-

28 נוח ושקד (לעיל הערה 9), עמ' 9.

29 R. Kotansky, J. Naveh and S. Shaked, 'A Greek-Aramaic Silver Amulet from Egypt in the Ashmolean Museum', *Le Muséon* 105 (1992), pp. 5-25; idem, 'Notes on Some Jewish Aramaic Inscriptions from Georgia', *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 32 (2006), pp. 503-510; S. Shaked and R. Elitzur-Leiman, 'An Aramaic Amulet for Winning a Case in a Court of Law', *Jewish Studies Quarterly* 26 (2019), pp. 1-16.

30 לשם השוואה, אוסף הקערות מניפור שפרסם ג'יימס מונטגומרי, האוסף הגדול ביותר שפורסם בידי חוקר יחיד, כולל ארבעים קערות. ראו J. Montgomery, *Aramaic Incantation Texts from Nippur* (Philadelphia: University Museum, 1913).

31 S. Shaked, James N. Ford and S. Bhayro, *Aramaic Bowl Spells: Jewish Babylonian Aramaic Bowls*, vol. 1 (Leiden: Brill, 2013), p. xiv.

הריטואלי לגירוש שדים; ו(ב) קערות גט וחרם, המשלכות ברובן הגדול בלחש האנטי-דמוני את ההיסטוריולה על הגט שר' יהושע בן פרחיה נתן ללילית או החרם שכפה עליה.³² בכרך השני בסדרה זו, שראה אור לאחרונה, פרסמו שלושת החוקרים חמישים וחמש קערות נוספות, שבהן נזכרים בלשון הלחש חותמות וטבעות חותם.³³ שקד הקדים לדברים סקירה רחבה של ה'חותמות' בספרות המאגית מן המרחב הססאני.³⁴ המחקר הטקסטואלי רחב הממדים הזה ששקד הוביל, לווה כל העת בידי שקד במאמרים תמטיים המאירים את עולמם של כותבי הקערות ולקוחותיהם, ואת היסודות הלשוניים והרעיוניים שקשרו בינם ובין שכניהם. כל אחד מן המאמרים הללו היה פורץ דרך בתחומו והצעיד קדימה את הבנתנו את אופיין ומקומן של המאגיה והדמונולוגיה בתרבות היהודית בשלהי העת העתיקה. שקד דן במאמרים אלה בהרחבה בפרקטיקה של כתיבת הקערות, בהעברת ידע בין כותבים, בטיפולוגיה של הלחש, ביחסי כותב-לקוח ובדמויות הפועלות במעשה המאגי כפי שהוא משתקף בלשונן של הקערות. הוא הרחיב מאוד את ידיעותינו על הדמונולוגיה המיתולוגית והקונקרטית היהודית בבבל, על קשריה עם עולם השדים האיראני, ועל משמעותה בחיי היום יום של הפרט כמנגנון להסבר מחלות ופגעים ולסילוקם, שבמסגרתו התפתחה הסוגה המאגית של הקערות. הוא בחן את העדות ההיסטורית-החברתית העולה מן הקערות בנושאים כגון גודלן של משפחות, שאלת הפוליגמיה, המעמד החברתי של אחדים מן הלקוחות (הנושאים את התואר 'רב' או 'מר') וההזדקקות של לקוחות זורואסטרים לכותבים יהודים. הוא הצביע על יסודות מקראיים בלשון הקערות, כגון שימוש בפסוקי מקרא, בדמויות מקראיות ובאירועים מקראיים, על תפקידם של תנאים ארץ ישראלים – חנינא בן דוסא ור' יהושע בן פרחיה – בהשבעות כמגרשי שדים מיתולוגיים, ועל אזכורם האפשרי בקערות של רבנים תלמודיים-בבליים: רב אשי, הנזכר כבעלים של אחת הקערות, ורב אחא בר רב הונא, הנזכר בקערה אחרת כשכנו של בעליה. הוא דן בהרחבה בנוסחאות גט מאגיות בקערות ובהן גם אחדות הכוללות ציון תאריך, וציין מאפיינים רבניים נוספים בהן, כגון מדרש בלתי ידוע על משה בסני ורמזות מדרשיות אחרות, המשולבים בלחשים. הוא עמד על קשרים לשוניים ורעיוניים בין הקערות ובין חיבורי ההיכלות והמרכבה, והצביע על השימוש במרכיבים ליטורגיים, ובכלל זה בשני קטעי משנה ממסכת זבחים, שהם כותבי היד המוקדמים ביותר של המשנה הידועים לנו, כנוסחאות לחש בקערות. לבסוף, הוא קשר בין ביטוייה הלשוניים של המאגיה היהודית-הבבלית ובין אלה של המאגיה היהודית בת זמנה בארץ ישראל וזו המאוחרת יותר, המתועדת בגניזת קהיר.³⁵

שם. 32

S. Shaked, J. N. Ford and S. Bhayro, *Aramaic Bowl Spells: Jewish Babylonian Aramaic Bowls*, vol. 2 (Leiden: Brill, 2022) 33

שם, עמ' 1–8. 34

שקד, קערות השבעה (לעיל הערה 27); S. Shaked, 'The Poetic of Spells: Language and Structure in Aramaic Incantations of Late Antiquity. 1: The Divorce Formula and Its Ramifications', T. Abusch and K. van der Toorn (eds.), *Mesopotamian Magic: Textual, Historical, and Interpretative Perspectives* (Groningen: STYX, 1999), pp. 173–195; idem, 'Form and Purpose in Aramaic Spells: Some Jewish 35

ה. סיכום

שאל שקד טווה במחקרו רשת צפופה של קשרים פנים תרבותיים בין עולמן של קערות הלחש ובין ביטויים אחרים מוכרים לנו של התרבות היהודית בשלהי העת העתיקה. רשת זו חברה לרשת האחרת שעליה עמל, הפונה כלפי חוץ ומבקשת לקשור בין גילוייה היהודיים של התרבות המאגית במסופוטמיה הססאנית ובין אלה של בני הדתות השכנות. בשתי הדרכים הללו שבהן שקד הוליך את מחקרו ושמאפיינות, כאמור, גם את עיסוקו בקמעות הארץ ישראלים ובטקסטים המאגיים מן הגניזה, ובעבודה הפילולוגית הקפדנית ורחבת ההיקף שבתשתיתן, הוא יצק את היסודות לחקר המאגיה היהודית הקדומה ובנה את ראשית בניינו. זו עבודתו שלו שבמהלך למעלה משלושים שנה הניעה את גילויים, פרסומם ומחקרם של טקסטים מאגיים יהודיים חדשים שבגינם, כפי שכתב עוד בראשית הדרך, תמונתה של התרבות היהודית בשלהי העת העתיקה משתנה במהירות ובאופן דרמטי, ובהקשרים אחדים השינויים הם עמוקים ויסודיים.³⁶

Themes [The Poetics of Magic Texts]', S. Shaked (ed.), *Officina Magica: The Working of Magic* (Leiden: Brill, 2005), pp. 1-30; idem, 'Time Designations and Other Recurrent Themes in Aramaic Incantation Bowls', J. Stackert, B. Nevling Porter, and D. P. Wright (eds.), *Gazing On the Deep: Ancient Near Eastern and Other Studies in Honor of Tsvi Abusch* (Bethesda: CDL, 2010), pp. 221-234; idem, 'Transmission and Transformation of Spells: The Case of the Jewish Babylonian Aramaic Bowls', G. Bohak, Y. Harari, and S. Shaked (eds.), *Continuity and Innovation in the Magical Tradition* (Leiden: Brill, 2011), pp. 219-234; idem, 'Rabbis in Incantation Bowls', M. J. Geller (ed.), *The Archaeology and Material Culture of the Babylonian Talmud* (Leiden: Brill, 2015), pp. 97-120; idem, 'Bagdāna'; idem, 'Peace Be upon You'; idem, 'Dramatis Personae'; idem, 'Appendix'

לעיל, הערה 1. 36

רשימת הפרסומים של שאול שקד על מאגיה יהודית ושכנותיה

ספרים

Joseph Naveh and Shaul Shaked, *Amulets and Magic Bowls: Aramaic Incantations of Late Antiquity*, Jerusalem: Magnes, 1985.

Joseph Naveh and Shaul Shaked, *Magic Spells and Formulae: Aramaic Incantations of Late Antiquity*. Jerusalem: Magnes, 1993.

Peter Schäfer and Shaul Shaked, *Magische Texte aus der Kairoer Geniza*, 3 vols. [Texte und Studien zum antiken Judentum 42, 64, 72], Tübingen: Mohr Siebeck, 1994-1999.

Shaul Shaked, James N. Ford, and Siam Bhayro, *Aramaic Bowl Spells: Jewish Babylonian Aramaic Bowls*, 2 vols., Leiden: Brill, 2013-2022.

ספרים – עריכה

Shaul Shaked (ed.), *Officina Magica: The Working of Magic*, Leiden: Brill, 2005.

Gideon Bohak, Yuval Harari, and Shaul Shaked (eds.), *Continuity and Innovation in the Magical Tradition*, Leiden: Brill, 2011.

מאמרים

שאול שקד, 'על ספרות הכישוף היהודית בארצות האסלאם: הערות ודוגמאות', פעמים 15 (תשמ"ג), עמ' 15–28.

שאול שקד, 'הערות על עניינים אירניים', בתוך יונה גרינפילד ויוסף נוה, 'קמיע מנדעי בעל ארבע השבעות', ארץ ישראל 18 (תשמ"ה), עמ' 106–107.

Shaul Shaked, 'Bagdāna, King of the Demons, and other Iranian Terms in Babylonian Aramaic Magic', *Acta Iranica* 24 [Papers in Honour of Mary Boyce] (1985), vol. 2, pp. 511-525.

Shaul Shaked, 'An Early Magic Fragment from the Cairo Geniza,' R. Dan (ed.), *Occident and Orient: A Tribute to the Memory of Alexander Scheiber*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988, pp. 361-371.

Shaul Shaked, 'An Early Geniza Fragment in an Unknown Iranian Dialect', *Acta Iranica* 28 (1988), pp. 219-235.

Shaul Shaked, 'A Palestinian Jewish Aramaic Hemerologion', *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 15 (1992), pp. 28-42.

Roy Kotansky, Joseph Naveh and Shaul Shaked, 'A Greek-Aramaic Silver Amulet from Egypt in the Ashmolean Museum', *Le Muséon* 105 (1992), pp. 5-25.

Shaul Shaked, 'Notes on the Pahlavi Amulet and Sasanian Courts of Law', *Bulletin of the Asia Institute* N.S. 7 (1993), pp. 165-172.

שאול שקד, 'בין יהדות לאסלאם: כמה עניינים בתחום הדת העממית', פעמים 60 (תשנ"ד), עמ' 4-19.

Shaul Shaked, '“Peace Be upon You, Exalted Angels”: On Hekhalot, Liturgy and Incantation Bowls', *Jewish Studies Quarterly* 2 (1995), pp. 197-219.

Shaul Shaked, 'Popular Religion in Sassanian Babylonia', *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 21 (1997), pp. 103-117.

Shaul Shaked, 'The Poetic of Spells: Language and Structure in Aramaic Incantations of Late Antiquity. 1: The Divorce Formula and Its Ramifications', T. Abusch and K. van der Toorn (eds.), *Mesopotamian Magic: Textual, Historical, and Interpretative Perspectives*, Groningen: STYX, 1999, pp. 173-195.

Shaul Shaked, 'Jesus in the magic bowls: Apropos Dan Levene's '... and by the name of Jesus ...'', *Jewish Studies Quarterly* 6 (1999), pp. 309-319.

Shaul Shaked, 'Medieval Jewish Magic in Relation to Islam: Theoretical Attitudes and Genres', B. H. Hary, J. L. Hayes and F. Astren (eds.), *Judaism and Islam – Boundaries, Communications and Interactions: Essays in Honor of W.M. Brinner*, Leiden: Brill, 2000, pp. 97-109.

Shaul Shaked, 'Manichaean Incantation Bowls in Syriac', *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 24 (2000), pp. 58-92.

Shaul Shaked, 'Jews, Christians and pagans in the Aramaic incantation bowls of the Sasanian period', A. Destro and M. Pesce (eds.), *Religions and Cultures*, Binghamton: Global Publications, 2002, pp. 61-89.

שאול שקד, 'קערות השבעה ולוחות קמיע: כיצד נפטרים משדים ומזיקים?', קדמוניות 129 (תשס"ה), עמ' 2–13.

Shaul Shaked, 'Dramatis Personae in the Jewish Magic Texts: Some Differences between Incantation Bowls and Geniza Magic', *Jewish Studies Quarterly* 13 (2006), pp. 363-387.

Shaul Shaked, 'Form and Purpose in Aramaic Spells: Some Jewish Themes [The Poetics of Magic Texts]', S. Shaked (ed.), *Officina Magica: The Working of Magic*, Leiden: Brill, 2005, pp. 1-30.

Shaul Shaked, 'Notes on Some Jewish Aramaic Inscriptions from Georgia', *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 32 (2006), pp. 503-510.

Shaul Shaked, 'Spells and Incantations between Iranian and Aramaic', D. Durkin-Meisterernst, Christiane Reck and Dieter Weber (eds.), *Literarische Stoffe und ihre Gestaltung in mittelliranischer Zeit. Kolloquium anlässlich des 70. Geburtstages von Werner Sundermann [Beiträge zur Iranistik 31]*, Wiesbaden: Reichert Verlag, 2009, pp. 233-244.

Shaul Shaked, 'A Jewish Aramaic Amulet from Afghanistan', K. D. Dobos and M. Köszeghy (eds.), *With Wisdom as a Robe: Qumran and Jewish Studies in Honour of Ida Fröhlich*, Sheffield: Phoenix, 2009, pp. 485-494.

Shaul Shaked, 'Time Designations and Other Recurrent Themes in Aramaic Incantation Bowls', J. Stackert, B. Nevling Porter, and D. P. Wright (eds.), *Gazing on the Deep: Ancient Near Eastern and Other Studies in Honor of Tsvi Abusch*, Bethesda: CDL, 2010, pp. 221-234.

Shaul Shaked, 'Transmission and Transformation of Spells: The Case of the Jewish Babylonian Aramaic Bowls', G. Bohak, Y. Harari, and S. Shaked (eds.), *Continuity and Innovation in the Magical Tradition*, Leiden: Brill, 2011, pp. 219-234

Shaul Shaked, 'Appendix', G. Bohak, 'From Qumran to Cairo: The Lives and Times of a Jewish Exorcistic Formula', Ildikó Csepregi and Charles Burnett (eds.), *Ritual Healing: Magic, Ritual and Medical Therapy from Antiquity until the Early Modern Period*, Firenze: Sismel, 2012, pp. 46-51.

Shaul Shaked, 'Magic in Zoroastrianism', *Fezana Journal – Publication of the Federation of Zoroastrian Associations of North America* 28 (2014), pp. 59-63.

Shaul Shaked, 'Rabbis in Incantation Bowls', M. J. Geller (ed.), *The Archaeology and Material Culture of the Babylonian Talmud*, Leiden: Brill, 2015, pp. 97-120.

Shaul Shaked and Rivka Elitzur-Leiman, 'An Aramaic Amulet for Winning a Case in a Court of Law', *Jewish Studies Quarterly* 26 (2019), pp. 1-16.